

*М. В. Журавель***СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ГЕТЬМАНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ КАНЦЕЛЯРИСТІВ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ)**

Потреба осмислити історичний досвід державотворення, його позитивні і негативні сторони порушує проблематику історичного розвитку козацької державності на території України у XVII–XVIII ст. У зв'язку з цим важливим є вивчення діяльності канцеляристів генеральної військової канцелярії як перших професійних державних службовців Гетьманщини, оскільки середовище військових канцеляристів було одним з джерел формування старшинської еліти. Як у другій половині XVII — XVIII ст., так і в наш час Україна зіткнулася з проблемою ефективної організації органів державної влади. Отже проблема якісного формування державної служби та ефективної кадрової політики як для вищих органів влади і управління, так і для середньої та нижчої ланки є дуже актуальною. Тому слід скористатись історичним досвідом державного будівництва для побудови та ефективного функціонування державного апарату.

Проблема діяльності канцеляристів генеральної військової канцелярії тривалий час залишалась не досить дослідженою. Після проголошення незалежності 1991 р. питання Української держави і права другої половини XVII — XVIII ст. перебувають у центрі уваги В. Д. Гончаренка, Л. О. Зайцева, О. М. Мироненка, А. Й. Рогожина, І. П. Сафронової, І. Б. Усенка, А. Ш. Козаченка та інших вчених-правознавців. Останнім часом проблеми, пов'язані з функціонуванням генеральної військової канцелярії та діяльністю канцеляристів, а також питання ділової документації та документообігу Гетьманщини піднімали вітчизняні науковці О. Г. Перехрест, І. Й. Бойко, Ж. Дзейко та О. М. Апанович.

Метою статті є розкриття основних засад функціонування, компетенції та повноважень канцеляристів як перших професійних державних службовців в українській козацькій державі в XVII–XVIII ст. Відповідно до поставленої мети основну увагу в статті зосереджено на вирішенні таких завдань:

- дослідити порядок підготовки канцеляристів як професійних державних службовців;
- вивчити компетенцію канцеляристів;
- визначити роль канцеляристів у функціонуванні вищих органів влади і управління в Гетьманщині в другій половині XVII — XVIII ст.

Канцелярії генерального уряду були центральними галузевими органами управління, що виконували закони та розпорядження гетьмана і генеральної старшини, їхній управлінський і технічний апарат. Генеральній військовій канцелярії належало провідне місце у структурі органів генерального уряду. Іноді її ототожнювали з самим генеральним урядом.

Генеральну військову канцелярію очолював генеральний писар, як зазнача-

лося у відповіді представників старшини на запит К. Розумовського: «Енарального писара должность сидеть в канцелярїи и держать оную канцелярїю и канцеляристе в добром порядке и о делах гетману докладывать и хранить войсковую печать и резолюцій подписывать во время болезни гетманской» [8, 40]. Обов'язки керуючого справами виконував його заступник — реєнт. Призначав реєнта гетьман. Реєнт організовував та контролював роботу канцеляристів, вів діловодство, виконував обов'язки юрисконсульта. Нерідко гетьман доручав реєнтови дипломатичні місії, підготовку договорів та універсалів, контрольні та наглядові функції. Очевидно, саме ця посада малася на увазі в джерелах, коли мова йшла про старшого канцеляриста або старшого писаря. Свого часу посаду реєнта займали І. Груша, В. Кочубей, П. Орлик.

Штат генеральної військової канцелярії складався зі старших і молодших канцеляристів, що призначалися гетьманом з подання генерального писаря. На посаду канцеляриста приймали випускників Київської колегії або братської школи. У 1657 р. у складі канцелярії налічувалося 12 старших канцеляристів [6, 198]. До складу молодших канцеляристів входили підписки, протоколісти, регістратори, копїисти, толмачі та повитчики.

Посада і звання військового канцеляриста в Генеральній військовій канцелярії була однією з перших сходинок службової кар'єри вихідців із козацької старшини.

Як правило, на такі посади брали освічених юнаків (здебільшого після закінчення Києво-Могилянської академії, дехто з них навчався в західноєвропейських університетах), які знали кілька мов, логіку, математику тощо. У канцелярії вони удосконалювали свій фаховий рівень, набували практичні знання з юриспруденції, військової теорії, оскільки їм доводилося не лише вести діловодство, а й брати участь у вирішенні господарських, адміністративних, дипломатичних справ.

Кількість військових канцеляристів не була сталою. Протягом XVIII ст. спостерігається тенденція до її зростання. Якщо на 1728 р. І. Джиджора вказує лише 25 осіб службовців канцелярії разом із сторожами, то на 1742 р. їх нараховувалось вже 179 чоловік [8, 41]. Кількісний склад позначився і на штатній структурі канцелярії, де вже працювали канцеляристи першого, другого і третього розрядів, нотаріуси і секретарі, архіваріус, бухгалтер.

У 40-х роках XVIII ст. бажаючи вступити до Генеральної військової канцелярії писали *доношенія*, в яких вказували освіту, звідки родом, місце попередньої служби тощо. Із таких *доношень* 1740 р. дізнаємось, що Яків Іскра (син хорунжого Переяславського полку Климентія Іскри) перебував на службі під час турецької облоги Хотина і Яс, а тепер бажав знаходитися при Генеральній військовій канцелярії серед інших канцелярських службовців. Йосип Фаворський вчився при Києво-Могилянській академії в латинських школах і «достиг учення філософського», звідки був направлений до Лубенського полковника І. Кулябки, аби навчати його сина латинської мови, а нині виявив бажання служити при Генеральній військовій канцелярії в званні канцеляриста [1, 64]. Іоанн Стефанович при семінарії Феофана Прокоповича вивчав латинську мову,

а після смерті свого вчителя повернувся додому і мав намір «обретатися в услужности при Войсковой енеральной канцелярии».

Тих, хто через деякий час проявив здібності, за атестацією, як правило, генерального писаря приводили до присяги і давали їм звання військового канцеляриста. Так у липні 1740 р. в Генеральній військовій канцелярії слухали *доношення* Івана Мануйловича і Романа Михайловича про прийняття їх до канцелярії для навчання і «определения» в канцелярське звання [1, 65]. Для атестації майбутні канцеляристи писали *сказку* за підписом трьох-чотирьох свідків, це зазначалося, що вони «малоросияне обстоятельные», звідки родом, хто батьки тощо [1, 65].

Траплялися випадки, коли на службу в Генеральну військову канцелярію приймали осіб, які досягли вже певного становища в середовищі панівної верхівки. Так, у 1753 р. до Генеральної військової канцелярії прийняли канцеляристом і перекладачем з німецької, латинської і грецької бунчукового товариша Я. Горленка, який і займав цю посаду понад 12 років [7, 94].

Серед канцеляристів були люди заможні, які мали багато маєтностей. Так, канцелярист Троцький у 1722 р. володів хутором, лісами, сінокосами, млинами. Канцеляристу К. Радичу за гетьманським універсалом були надані володіння: с. Красинівка і млин на Козелецькій греблі, закріплені за ним пізніше і царською грамотою. Канцелярист С. Шабельниченко в 1697 р. володів у Переяславському полку лісами і луками [7, 94].

Оскільки в ієрархії службових чинів Української держави чин військового канцеляриста був порівняно скромним, то далеко не для кожного, хто вступав на канцелярську службу, з'являлася перспектива здобути великі маєтки. Все ж існувало два основних шляхи, які давали змогу канцелярським службовцям відносно легко набути статусу власника маєтків. По-перше, вони досягали цього завдяки підтвердженню гетьманською владою маєтків, які вислужили їхні батьки, по-друге, могли отримати маєтки з посагом дружини.

Для канцеляристів, які прагнули отримати маєтки після батьків, існували певні правові процедури. Йдеться про відповідні підтверджувальні універсали гетьманської влади. Типовим у цьому відношенні є універсал гетьмана Д. Апостола від 15 грудня 1728 р., що підтверджував власницькі права на село Повстань і слободу Лазурки в Пирятинській сотні Лубенського полку. Цей універсал виклопотав для себе і своїх родичів знатний військовий канцелярист Петро Троцький. Основний зміст універсала зводився до такого:

«Ми прето... респектуючи же на знатніе и многіе старого Троцкого покойного судій полкового лубенского, службы от молодых лет в походах и на урадах писарства и судейства полковых по умертіе свое показанніе, к тому ж синов его до службы войсковой видячи згодность и способность, з которых старший син Петро Троцкий в канцелярии енеральной чрез килко уже лет служит верно и постоянно, потверждаем сим нашим универсалом вдовствующей паней Троцкой и сином ей означенное село Повстин и слобудку Лазорки со всеми грунтами и угодьями здавца до оних належными, позволяючи од тамошних посполитих людей всякіе подданскіе повинности и послушенство иметь... Войти зас з тамош-

ними людьми посполитими (окрім козаків, котрі при своїх волностях мають бути заховані непорушно) всякі повинності і послушенства отдавали б им яко державцам своим рейтарско упоминаем и приказуем» [2, 220, 1, 159].

Як зазначалося, дехто з канцеляристів отримував маєтки завдяки посагу своїх дружин. Так, вдова городнянського сотника Андрія Стаховича Марія Стахович забезпечила свого зятя — військового канцеляриста Андрія Борзаковського селом Хоробчичі (Чернігівський полк). Після смерті А. Борзаковського це село у 1726 р. перейшло до військового канцеляриста Самійла Холодовича, який одружився з дочкою М. Стахович. У 1730 р. він отримав гетьманський універсал, згідно з яким с. Хоробчичі затверджувалося йому у спадкову власність.

Канцеляристи залишались на посадах досить тривалий час. На них також могли відводитись рангові маєтності.

Сфера діяльності канцеляристів Генеральної військової канцелярії поширювалась й на інші установи та канцелярії, їх направляли до скарбової та похідних військових канцелярій, комісій, полкових та сотених канцелярій для з'ясування потрібних відомостей, здебільшого скарг щодо розмежування земель. Так, у 1763 р. 19 канцеляристів Генеральної військової канцелярії перебувало у відрадженні в полкових і сотених канцеляріях Полтавського, Гадяцького, Ніжинського та інших полків.

Військові канцеляристи могли відлучатися з Генеральної військової канцелярії у свої господарства на невизначений час. Напевно, такі відпустки затягувалися, про що свідчать численні *ордера* Генеральної військової канцелярії та *реверси* полкових канцелярій про негайне повернення військових канцеляристів до військових справ. Так 22 червня 1754 р. з Генеральної військової канцелярії надійшов ордер до Переяславської полкової канцелярії, щоб військових канцеляристів, «в дома отлучившихся в полку Переяславском жительствоющих», а саме І. Бахчевського, І. Дмитрашка, І. Берлу і Г. Гудовича, вислати до Глухова [8, 45].

Військові канцеляристи також виконували різні доручення гетьмана. Так, канцелярист П. Роговський у травні 1727 р. отримав гетьманський наказ, за яким повинен був затвердити у «спокійному володінні» колишнього білоцерківського обозного П. Циганчука. Процедура цього затвердження відбувалася за відпрацьованою організаційною схемою. Військовому канцеляристу наказувалося в супроводі команди козаків прибути до маєтку, що на той час знаходився в руках П. Циганчука, «и по силе гетманского универсалу и по конфирмации подданных тамошных Циганчуку утвердил в спокойное владение, приказавши мужикам быть послушными, яко владельцу своему, а на ком доведется з подданных противност й непослушание, тих по розиску наказал бы киевим боем по силе вины» [2, 220, 1, 175].

Завдяки високому рівню освіти військових канцеляристів гетьманський уряд залучав їх до загальнодержавних справ, виконання яких вимагало широкої ерудиції і систематичних знань, насамперед у галузі юриспруденції. Так, найбільш здібні представники канцелярського чиновництва працювали в Кодифікаційній комісії 1728–1743 рр. Канцеляристи брали участь у виборах де-

путатів від шляхетства до Комісії для складання нового Уложення 1767 р. Вони були серед тих, хто в ході цієї кампанії формували політичні позиції старшини, а також формулювали її вимоги до царського уряду [7, 96].

Одним із основних обов'язків, що покладалися на канцелярію, було ведення діловодства. Тут готувалися проекти офіційних актів генерального уряду: універсали, накази, інструкції, грамоти, листи, ордери тощо. Універсали записувалися під диктовку гетьмана або генерального писаря. Іноді канцеляристи розмножували написані власноручно гетьманом чи генеральним писарем тексти універсалів.

Генеральна військова канцелярія відповідала за негайне оприлюднення по всій Україні тих універсалів, які цього вимагали. Так, універсал Б.Хмельницького за 1650 р. попереджав: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його висилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину ... буде покараний на горло» [5, № 39, 110]. Представники канцелярії контролювали, щоб універсал «был при зобранью товариства того полку вголос ретельно прочитанньш» [4, № 150, 181], щоб з універсалом була ознайомена полкова і «меская» старшина: «сей уневерсал иным видат росказуем» [5, № 38, 108]. Або, навпаки, канцелярія повинна була зберігати зміст універсалу в таємниці [4, № 214, 242].

Військова канцелярія вела «діаріуш» — офіційний журнал. Ведення такого журналу генеральний уряд запозичив у Польщі [3, 5, 1, 225/11, 161–165, 213–215]. До нього заносилися записи про найважливіші події, що відбулися за участю гетьмана і старшини, фіксувались універсали, накази, інструкції генерального уряду. До діаріушу заносилися матеріали фінансового контролю та звітності. Також до діаріушів повністю вносилися копії судових та державних документів, зокрема царських грамот, імператорських указів.

Свої особливості мали діаріуші чи протоколи, пов'язані з поїздками українських гетьманів до Москви або Петербурга. В окремих зошитах описувалися дипломатичні церемонії, представництва, аудієнції при імператорському дворі і водночас робилися щоденні записи про надіслані в Україну царські грамоти, гетьманські універсали з коротким викладом їх змісту. Коли не записувався якийсь факт, то пояснювалася причина цього, отже обов'язково він згадувався.

Зошити із записами про повернення гетьманів до столиці Гетьманщини вшивалися у рукописну книжку з матеріалами про щоденну адміністративну діяльність генеральної військової канцелярії у відсутності гетьмана, котрого на цей час заступав, як правило, генеральний обозний або хтось інший з числа генеральної старшини.

При створенні діаріушів і журналів передбачалася їх діловодська функція. Однак будучи своєрідними документальними хроніками, які поділялися за днями, місяцями, роками, вони нерідко включали живі, емоційні, не позбавлені художніх достоїнств описи подій адміністративно-політичного, соціально-громадського життя Гетьманщини, а також матеріали судових справ: суперечки старшини за землю, скарги козаків, міщан, селян. Колоритними деталями заповнені діаріуші гетьманських відвідань російських імперських столиць — Москви, Петербурга. Іноді записувалися буквальні вислови відомих історич-

них діячів. Хоч значна кількість записів військовими канцеляристами у діаріушах і журналах наближається до протоколів, однак за інформаційною насиченістю і майстерністю викладу, лапідарністю формулювань та вишуканістю стилю вони якісно відмінні від протокольного жанру.

Ці рукописні книги, які створювалися для службового користування, зберігалися в Генеральній військовій канцелярії, до них не мали доступу сторонні. Але окремі документи, компакти їх, а також документальні витяги з діаріушів і журналів і навіть іноді повністю журнали потрапляли в приватні рукописні історичні і літературні збірники завдяки військовим канцеляристам. Вони переписували документи до власних рукописних книг, а звіди іншими читачами робилися нові і нові копії, нові редакції, варіанти.

Поряд з цим на генеральну військову канцелярію покладалося ведення протокольних книг по земельних справах, з питань торгівлі та податків, наказів про призначення на посади, наказів про військову службу, про судочинство, переписку з царським урядом, а також особистих щоденників гетьмана. Ведення діаріушів, на думку автора, дисциплінувало діяльність старшин та канцеляристів.

Генеральна військова канцелярія здійснювала нотаріальні дії: видавала копії документів, складала і завіряла дарчі, уступні, спадщину, боргові та інше.

Під наглядом Гетьмана Генеральна військова канцелярія, крім основних функцій, виконувала ще й функції підготовки кадрів для адміністративно-судових установ Гетьманщини. Цим займався, зокрема, спеціальний канцелярський курінь у Глухові. Це був навчальний заклад напіввійськового типу, який підпорядковувався генеральному писареві, а безпосередньо ним керував старший канцелярист.

До куреня приймали юнаків переважно із старшинських родин, які подавали докази про власне шляхетне походження та про закінчення Києво-Могилянської академії. Прийняті до куреня приймали присягу, і їх записували в список військових канцеляристів. Вони були на утриманні військового скарбу.

Навчання полягало у вивченні юриспруденції, фінансово-економічних наук і військової теорії. В курені панувала сувора військова дисципліна. Саме навчання було тісно пов'язане з практикою. На певному етапі навчання канцеляристам доручали вести окремі справи та включали до складу різних комісій, які виїжджали для розгляду судових справ у полки та сотні. За виконання доручення канцеляристи-курінчики одержували спеціальну платню. Згодом із числа вихованців канцелярського куреня виходили бунчукові товариші, сотники, полкові старшини.

Таким чином, на кінець XVII ст. генеральна військова канцелярія виконувала функції своєї школи, що готувала висококваліфікованих управлінців, виступала осередком розвитку національної правової культури. Свого часу у них служили такі відомі політичні і державні діячі, як, зокрема, П. Тетеря, І. Скоропадський, П. Орлик. Зрозуміло, що не всі канцеляристи ставали гетьманами. Водночас для багатьох із них їхня служба була містком до здобуття досить високих чинів.

Література

1. Прицак О. Доба військових капцеляристів // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 62–66.
2. Центральний державний історичний архів України в Києві.
Ф. 220. Універсали гетьманів старшини. — Оп. 1. — Спр. 153, 156, 159, 169, 175, 178, 208, 210, 214, 217, 218, 221, 229, 230, 231;
Ф. 222. Універсали гетьманів про призначення на посади. — Оп. 1. — Спр. 135, 395, 497;
Ф. 1407. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. — Оп. 1. — Спр. 61–65; Оп. 2. — Спр. 53, 55, 58, 59, 60, 175, 179;
Ф. КМФ-41. Малоросійський приказ, хранившийся в Центральном государственном архиве древних актов России (мікрофільмокопія). — Оп. 1. — Спр. 19, 24, 26, 76, 136, 204, 206;
Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 25, 18584;
Ф. 72. Гадяцька полкова канцелярія. — Оп. 1. — Спр. 1;
Ф. 2218. Корсунська полкова канцелярія. — Оп. 1. — Спр. 1–4;
Ф. 64. Сотенні канцелярії. — Оп. 1. — Спр. 94, 590, 1115;
Ф. 159. Прилуцький Густинський Троїцький монастир. — Оп. 1. — Спр. 8, 9;
Ф. 137. Лубенський Мгарський монастир. — Оп. 1. — Спр. 127;
Ф. 2236. Колекція ксерокопій з фондів національного архіву Швеції, що стосуються історії України (1654–1747 рр.). — Оп. 1. — Спр. 3, 5, 6, 13, 15, 96, 101, 102.
3. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів.
Ф. 4. Рукописи Баворовських. — Оп. 1. — Спр. 235/II;
Ф. 5. Рукописи Осолінських. — Оп. 1. — Спр. 225/II, 231/II, 2168/1.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 5. 1633–1699. — СПб.: Тип. 3. Праца, 1853. — 288 с.
5. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657: Матеріали до історії українського дипломатичного / Упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич; Редкол.: В. Смолій та ін. — К.: Альтернативи, 1998. — 381 с. — (Серія І).
6. Мицик Ю. А. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С. 191–236.
7. Апапович О. М. Урядові службовці Гетьманщини — інтелігенція XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1997. — № 2. — С. 92–97.
8. Дзиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка / За ред. М. С. Грушевського. — Л., 1912. — Т. 107. — С. 39–51.

Анотація

Журавель М. В. Становлення державної служби Гетьманщини в другій половині XVII — XVIII ст. (на прикладі діяльності канцеляристів Генеральної військової канцелярії). — Стаття.

У статті розглядається питання становлення державної служби Гетьманщини в другій половині XVII — XVIII ст. на прикладі діяльності канцеляристів генеральної військової канцелярії. Особлива увага приділяється порядку підготовки, службовій ієрархії, компетенції, соціальному статусу, місцю канцеляристів генеральної військової канцелярії в забезпеченні функціонування вищих державних органів Гетьманщини другої половини XVII — XVIII ст.

Ключові слова: Гетьманщина, державне управління, генеральна військова канцелярія.

Summary

Zhuravel M. V. Becoming of government service of Get'manschina in the second half of the XVII — XVIII century (on the example of activity of clerks of the General military office). — Article.

The supreme body of power and administration of Getmanshchina in the second half of the XVII — XVIII centuries is considered by the author in this article. Special attention is paid to the structure, competence, order of conducting the sessions and positions of general seniors council among other higher state bodies of Getmanshchina in the second half of the XVII — XVIII centuries.

Keywords: Getmanshchina, state administration, general military canceclary.